

## ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

### Πρώιμες ψυχαναλυτικές απόψεις στη λειτουργία του ονείρου στο Βυζάντιο

Το όνειρο θεωρείται και τη βυζαντινή περίοδο ο δρόμος προς το ασυνείδητο (παθητικό). Στο όνειρο καταγράφονται και μεταφέρονται όλες οι εννομήσεις που λογοκρίνονται ή οι επιθυμίες που δρουν με την αρχή της ηδονής, ακριβώς όπως και στη φροϋδική θεωρία. Στο όνειρο, το λογικό (το αντίστοιχο Εγώ της φροϋδικής θεωρίας) δεν είναι σε πλήρη ενέργεια αλλά βρίσκει διέξοδο έκφρασης το παθητικό και το επιθυμητικό (ασυνείδητο και συνειδητό της φροϋδικής θεωρίας) και γι' αυτό είναι τόσο έντονα κάποιες αισθήσεις. Το προϊόν της απώθησης βρίσκει διέξοδο στο όνειρο, το οποίο διέπεται από την αρχή της ηδονής. Για τους βυζαντινούς συγγραφείς, στο όνειρο καταγράφεται η ψυχική ασθένεια, η οποία μπορεί να μην είναι φανερή με άλλο τρόπο. Αρκετοί συγγραφείς δέχονται την ύπαρξη των λιβιδινικών ονείρων.

Η ψυχολογία του βάθους κάνει την εμφάνισή της στους αρχαίους ελληνικούς χρόνους, κυρίως από τις θέσεις του Πλάτωνα. Δομείται και οργανώνεται στο Βυζάντιο, για να μετασηματιστεί και να ολοκληρωθεί με τον Freud. Αναγνωρίζεται το υποσυνείδητο και η σημασία της τραυματικής εμπειρίας. Είναι γνωστό από παλιότερη μελέτη μας ότι στο βυζαντινό μοντέλο παρατηρούνται, με σημερινούς όρους, η διαδικασία της απώθησης, της παλινδρόμησης, της μετουσίωσης, της μετατροπής. Η τριμερής διαίρεση της ψυχής τη βυζαντινή περίοδο, σε θυμικό, επιθυμητικό και λογικό (ή ηγεμονικό), παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την πρώτη τοπική θεωρία του Freud. Το θυμικό ομοιάζει με το ασυνείδητο, το επιθυμητικό με το προσυνειδητό και το λογικό ή ηγεμονικό με το συνειδητό. Το όνειρο θεωρείται και τη βυζαντινή περίοδο ο δρόμος προς το ασυνείδητο.<sup>1</sup>

Η ιστορία του ονείρου στο Βυζάντιο δεν είναι παρά η διαδικασία της ένταξης, προσαρμογής κι ενσωμάτωσης της ονειρικής θεωρίας και πρακτικής του ύστερου παγανισμού

στη νέα χριστιανική κοινωνία, διαδικασία που χαρακτηρίζεται από συνέχειες και επαναλήψεις, αλλά και από ασυνέχειες, εντάσεις και λεπτές διαφοροποιήσεις.<sup>2</sup> Οι βυζαντινοί συγγραφείς κρατούν μια διφορούμενη στάση έναντι του ονείρου. Η στάση τους είναι περισσότερο αρνητική, επειδή τα όνειρα εκφράζουν τα πάθη, είναι αποτέλεσμα και δημιουργήματα της φαντασίας και των λογισμών.<sup>3</sup> Η αρνητική ονειρολογία του χριστιανικού ασκητισμού μετατρέπεται έτσι σε μια εμβριθή ψυχοπαθολογία του ονείρου, που αξιοποιεί με πρωτότυπο τρόπο τόσο τις θεωρητικές αναλύσεις της αρχαιότητας όσο και την καθημερινή εμπειρία της πνευματικής και της σωματικής άσκησης. Παρόλα αυτά, παρατηρείται έντονη ομοιότητα με τη νεότερη ψυχολογία του βάθους.<sup>4</sup>

Η Εκκλησία του 4ου και 5ου αιώνα είναι ανεκτική προς το όνειρο, διφορούμενη στις αποφάσεις της και αμήχανη ως προς τις καταδίκες της. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, εκφράζοντας μια γενική θέση, θεωρεί ότι ο ύπνος δεν είναι απαραίτητος για την ψυχή, επειδή ο ύπνος επιφέρει και

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2008, 25(4):529-532  
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2008, 25(4):529-532

Ν. Θεοχαράκης,<sup>1</sup>  
Α. Ευτυχιάδης,<sup>2</sup>  
Δ. Δαμίγος,<sup>3</sup>  
Σ. Στυλιανίδης,<sup>4</sup>  
Σ. Γερουλάνος<sup>5</sup>

<sup>1</sup>Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ψυχικής Υγείας (ΕΠΑΨΥ)

<sup>2</sup>Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

<sup>3</sup>Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα

<sup>4</sup>Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

<sup>5</sup>Διεθνές Ιπποκράτειο Ίδρυμα, Κως

Psychanalytic aspects of the  
function of dream in Byzantium

Abstract at the end of the article

#### Λέξεις ευρητηρίου

Ασυνείδητο  
Βυζάντιο  
Freud  
Συνειδητό

Υποβλήθηκε 24.10.2006

Εγκρίθηκε 20.8.2007

όνειρα που δημιουργούνται από τους λογισμούς, οι οποίοι δρουν κατά τη διάρκεια του ύπνου.<sup>5</sup> Ο ίδιος αναφέρει ότι ονειρεύεται κάποιος ανεξάρτητα από τη συγκατάθεσή του, αλλά σύμφωνα με τη φαντασία της ψυχής και βάσει των ενδόμυχων επιθυμιών του<sup>6</sup> και χωρίς να είναι σε εγρήγορση το ηγεμονικό μέρος της ψυχής.<sup>7</sup>

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (4ος αιώνας) αναφέρει ότι δεν υπάρχει κάποια διαφορά στην ηδονή που ενυπάρχει στο όνειρο από την (άτοπη) ηδονή της εγρήγορσης,<sup>8</sup> το όνειρο δεν είναι τίποτα άλλο από τις επιθυμίες της ψυχής,<sup>9</sup> το όνειρο λειτουργεί όπως και η διάνοια του παιδιού, η οποία βάζει σε απλά πράγματα πολύ φαντασία, μεγαλοποιώντας τα μικρά<sup>10</sup> και αυτή η μεγέθυνση των πραγμάτων είναι το χαρακτηριστικό του ονείρου.<sup>11</sup> Κατά το Μάξιμο τον Ομολογητή (7ος αιώνας), ο Μ. Βασίλειος (4ος αιώνας) διακρίνει «*ονείρατα φοβερά επί μέθης και αδηφαγίας*», θεωρεί ότι το όνειρο αντανakλά τις καθημερινές φροντίδες και το άγχος. Τα όνειρα αποτελούν δημιούργημα της φαντασίας και εξαπατούν το νου. Επίσης, ο Μ. Βασίλειος σημειώνει «*το κατ' όναρ ιδείν τα ποθούμενα φέρει τοις αγαπώσι παραμυθίαν*».<sup>12</sup> Ο ίδιος σημειώνει ότι ο λόγος, το λογικό μέρος της ψυχής στην εγρήγορση, χαλιναγωγεί και αποκρούει το άστατο των επιθυμιών.<sup>13</sup> Τόσο ο Μάξιμος όσο και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος (4ος αιώνας) κρίνουν ότι ο νους πρέπει να παραμένει ελεύθερος από τις εσωτερικές και τις παράδοξες επιδράσεις των ονείρων «*παιγνίους ενυπνίων μηδ' ευπότητον εις άπαντ' έχειν φρένα*».<sup>14</sup>

Κατά τον Ευάγριο το Μοναχό, οι φαντασίες των ονείρων πρώτα έχουν απωθηθεί από το ηγεμονικόν (το αντίστοιχο συνειδητό με ψυχαναλυτικούς όρους) και πρωταρχικά είναι αποτέλεσμα των αισθήσεων του ανθρώπου διαμέσου του σώματος. Πολλές φορές, για τον ίδιο, η μνήμη και τα πάθη είναι αυτά που λειτουργούν στο όνειρο. Η μνήμη στο όνειρο λειτουργεί σε συνέργεια με το σώμα.<sup>15</sup> Οι επιθυμίες βρίσκουν διέξοδο στο όνειρο, επειδή με τον ύπνο, το λογικό (ηγεμονικό) δεν είναι σε πλήρη ενέργεια, αλλά βρίσκει διέξοδο έκφρασης το παθητικό, και μάλιστα το επιθυμητικό, και γι' αυτό είναι τόσο έντονες κάποιες αισθήσεις, άποψη απόλυτα σύμφωνη με την ψυχαναλυτική θεωρία. Ο Κασσιανός ο Ρωμαίος (5ος αιώνας) κρίνει ότι στα όνειρα καταφαίνεται η ψυχική ασθένεια, η οποία μπορεί να μην είναι φανερή με κάποιον άλλο τρόπο, αλλά και ότι το προϊόν της απώθησης βρίσκει διέξοδο στο όνειρο.<sup>16</sup>

Σύμφωνα με το Διάδοχο, τον επίσκοπο Φωτικής, «*όθεν και μετά το διύπνισθῆναι το σώμα, πολλῶ τω πόθω ζητεί η ψυχή την χαρά του ονείρου...*».<sup>17</sup>

Ο Μεθόδιος τονίζει την αρχή της ηδονής με την οποία λειτουργεί το όνειρο.<sup>18</sup> Ο Πέτρος Αλεξανδρείας τονίζει ότι πολλές φορές διαταραχές του ύπνου οφείλονται στην

ενέργεια των λογισμών μέσω του ονείρου,<sup>19</sup> ενώ η ύπαρξη λιβιδινικών ονείρων και της ονειρώξης παρατηρείται από τον Τιμόθεο Αλεξανδρείας<sup>20</sup> αλλά και από τον Ψευδο-Ιουστίνο.<sup>21</sup> Το πρόβλημα της νυκτερινής ονειρώξης προσεγγίζεται συχνά από την εκκλησιαστική λογοτεχνία με αξιοσημείωτη φροντίδα «*απενοχοποίησης*».<sup>22</sup>

Για το Γρηγόριο το Θεολόγο, το όνειρο δεν είναι τίποτα άλλο από «*παίζουσας ψυχής απατηλά φάσματα*»<sup>23</sup> και ότι «*...το όνειρο αναπλάθει από τη μνήμη και την ανάμνηση, το λογισμό και το θυμό...*».<sup>24</sup> Ο Μ. Αθανάσιος τονίζει τη φαντασία με την οποία λειτουργεί το όνειρο,<sup>25</sup> ενώ και ο Συμεών ο Νέος ο Θεολόγος (11ος αιώνας) αναφέρει ότι το όνειρο δεν είναι τίποτα άλλο απ' ό,τι «*... η ψυχή ενασχολείται γρηγορούσα... και κατά ύπνους εμφιλοσοφεί...*».<sup>26</sup>

Η διαδεδομένη πρακτική της ονειρομαντείας, που επανέρχεται στο προσκήνιο κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, συγκρίνεται με την επίσης διαδεδομένη πρακτική της αστρολογίας. Τα ονειροκριτικά δίνουν απλά τις κατευθυντήριες γραμμές, ενώ βασική σημασία έχει η ίδια η πράξη της αφήγησης του ονείρου στον ειδικό ονειροκρίτη και η παροχή μιας, κατά περίπτωση, ερμηνείας. Πρόκειται για μια συνεδρία που ομοιάζει με τη σύγχρονη ψυχανάλυση και που, κατά τη διάρκειά της, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από προσωπικά ερωτήματα, πόθους και επιδιώξεις. Κυρίαρχη είναι η σημασία του παρόντος ατόμου, με τις επιθυμίες και τους φόβους του, που αποκαλύπτονται κρυπτικά κατά τη διάρκεια του ύπνου.<sup>27</sup> Συνήθως, ο κάθε ονειροκρίτης, για να ερμηνεύσει ένα όνειρο, έπρεπε να λάβει υπόψη διάφορα στοιχεία, όπως η γλώσσα και η παιδεία εκείνου που ζητά τη συμβουλή, δεδομένου ότι όλα ανάγονται στη συνειρμική αξία των λέξεων και στην κοινωνική συμβολική αξία τους, στην κοινωνική κατάσταση, την ηλικία και το φύλο αυτού που είδε το όνειρο, τη ζωή, τις επιθυμίες, το συναισθηματικό και το πνευματικό υπόβαθρο αυτού που ζητά τη συμβουλή. Σύμφωνα με τα κείμενα, κανένα όνειρο δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα και ακόμη και το ίδιο όνειρο για δύο διαφορετικά πρόσωπα μπορεί να σημαίνει αντιφατικά πράγματα. Ο ονειροκρίτης, ο ονειροσκόπος, αναζητά την απόλυτη ατομικότητα.<sup>28</sup> Η συμβολή αυτού που ζητάει τη συμβουλή είναι ενεργητική, όχι μόνο γιατί ονειρεύεται και διηγείται το όνειρό του, αλλά επειδή προετοιμάζεται να ονειρευτεί και να διηγηθεί το όνειρό του. Παρακολουθεί τη στάση του σώματος στη διάρκεια του ύπνου, σημειώνει την ώρα που εμφανίζονται οι ονειρικές εικόνες και την εντύπωση που του προκαλούν.<sup>29</sup> Οι σχέσεις ανάμεσα στο συμβουλευόμενο και στο σύμβουλο προσεγγίζουν πολύ τις σχέσεις του ψυχαναλυτή και του αναλυόμενου. Για να βρει το νόημα του ονείρου, ο ονειροκρίτης πρέπει να ταυτιστεί με τον εκάστοτε πελάτη του, σε αντίθετη περίπτωση ο ονειροκρίτης έχει το δικαίωμα να κάνει μια προσωπική

προσπάθεια συνειρμού, για να μπορέσει να ανακαλύψει τα στοιχεία που θα τον κάνουν να ξεπεράσει τη δυσκολία. Ο ονειροκρίτης και τα ονειροκριτικά δεν αποτελούν λύση για τα όνειρα αλλά αφορμή, αφετηρία για έρευνα. Πολλές φορές, η αφήγηση του ονείρου είναι ατελής, ψευδής, την πραγματοποιεί κάποιο τρίτο πρόσωπο ή καλύπτεται από ανωνυμία που πρέπει να αποκαλύψει ο ειδικός ονειροκρίτης.<sup>30</sup> συμβαίνει κιόλας ο πελάτης (ο συμβουλευόμενος) να μην προβαίνει σε αφήγηση και να περιμένει από τον ονειροκρίτη να μαντέψει το όνειρό του, είτε γιατί πιστεύει ότι αυτός διαθέτει κάποια υπερφυσική ικανότητα και θέλει να τον υποβάλλει σε δοκιμασία, είτε επειδή ελπίζει περισ-

σότερα από μια άμεση ταύτιση παρά από την αφήγηση.<sup>29</sup> Ο ονειροκρίτης αναγκάζεται να ανακαλύψει το μη ειπωμένο όνειρο, αναρωτιέται για την ερώτηση.<sup>31</sup>

Συμπερασματικά, κατά τη βυζαντινή περίοδο, το όνειρο και η ανάλυσή του (είτε αυτό αναλύεται με επιστημονική μέθοδο είτε μέσα από ένα μεταφυσικό πρίσμα, είτε οι αναλυτές είναι θετικά διατιθέμενοι απέναντι στη διαδικασία του ονείρου είτε αρνητικοί) εμπεριέχει πολλά κοινά στοιχεία με τη διαδικασία ανάλυσης που ακολούθησε ο Freud. Σημαντική είναι η δυνατότητα της θεραπευτικής διαδικασίας μέσα από την οδό της παρατήρησης και της ανάλυσής του.

## ABSTRACT

### Psychoanalytic aspects of the function of dream in Byzantium

N. THEOCHARAKIS,<sup>1</sup> A. EFTYCHIADIS,<sup>2</sup> D. DAMIGOS,<sup>3</sup> S. STYLIANIDIS,<sup>4</sup> S. GEROULANOS<sup>5</sup>

<sup>1</sup>Scientific Association for the Regional Development and Mental Health, <sup>2</sup>History of Medicine, Medical School, University of Athens, Athens, <sup>3</sup>Division of Social Medicine and Mental Health, Medical School, University of Ioannina, Ioannina, <sup>4</sup>Sections of Social Psychiatry, Panteion University, Athens, <sup>5</sup>International Hippocratic Foundation of Cos, Cos, Greece

*Archives of Hellenic Medicine 2008, 25(4):529–532*

Dream in the Byzantine era is considered as the outlet of the subconscious. All the stimuli that are censored, and the wishes that act with the principle of lust, precisely as in Freud's theory, are recorded and transported into the dream. In the dream reason (corresponding to the "ego" of the Freudian theory) is not in a complete functioning state but finds an outlet of expression in the passive and the desirable (unconscious and conscious of Freud's theory), which is why certain sensations are so intense. The product of rejection finds an outlet in the dream, which is conditioned by the principle of lust. For the Byzantine writers mental illness, which cannot be obvious in another way is recorded in the dream. Several Byzantine writers accept the existence of libidinal dreams.

**Key words:** Byzantium, Conscious, Freud, Subconscious

## Βιβλιογραφία

1. ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ Ν, ΔΑΜΙΓΟΣ Δ, ΜΑΥΡΕΑΣ Β, ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ Α, ΒΕΛΟΓΙΑΝΝΗ Λ, ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ Σ. Στοιχεία της φροϋδικής θεωρίας στο Βυζάντιο. *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2004, 21:391–396. Ευτυχιάδης Α. Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής. Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα, σ. 198 και Freud S. Η ερμηνεία του ονείρου. Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1993:527
2. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ Γ. Το όνειρο στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2001, 79:6
3. ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ Ν. Ψυχολογία του βάθους και ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών στο Βυζάντιο. Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2001:102–104
4. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ Γ. Το όνειρο στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2001, 79:6 και Ευτυχιάδης Α. Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής. Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα, σ. 198
5. ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Παιδαγωγός Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, Les Editions du Cerf, Paris 1970 βιβλίο Ι, 81,1
6. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1955 κ. εξ. Κλήμης Αλεξανδρείας, Στρωματείς Δ', Κεφάλαιο, XVIII32–33, τόμος 8
7. ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Στρωματείς Δ', Κεφάλαιο XXII, 37–40, ό.π.
8. Jean Chrysostome, A Theodore, Sources Chretiennes, Les Editions du Cerf, Paris 1966, 66
9. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς Ι. Χρυσόστομος, Προς Θεσσαλονικείς Ομιλίες 4, 18–21, έργο 2
10. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς Ι. Χρυσόστομος, Ομιλίες εις την Γένεσιν, Ομιλία 35,

## έργα 3

11. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς Ι. Χρυσόστομος, Ομιλία ΞΓ' 3, 16–17, έργα 4
12. MIGNE JP. *Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis* 1857–1866, Μαξίμου Εκλογαί, Περί Ενυπνίων 91:1000
13. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. Ομιλία εις το Πρόσεχε Σεαυτώ, σ. 33, 11
14. MIGNE JP. *Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis* 1857–1866 Μαξίμου Εκλογαί Περί ενυπνίων 91:1000, και Ευτυχιάδης Α. Φύση και πνεύμα συμβολή στην ιατροφιλοσοφική σκέψη. Αθήνα, 1995:136
15. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ. Περί διακρίσεως παθών και λογισμών, Περί Ενυπνίων δ', Φιλοκαλία, τόμος 1
16. ΑΓ. ΚΑΣΣΙΑΝΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ. Περί του πνεύματος της πορνείας και της επιθυμίας της σαρκός 6–13, Φιλοκαλία, τόμος 1
17. ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ. Λόγος Ασκητικός ΠΖ', Φιλοκαλία, τόμος 1
18. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Μεθόδιος Λόγος Β', Θεοφίλα ΙΙ 21–24, τόμος 18
19. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Πέτρου Αλεξανδρείας Επιστολή Κανονική, Κανών Θ', 23–25, τόμος 18
20. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Τιμοθέου Αλεξανδρείας, Αποκρίσεις Κανονικά, 23–27, τόμος 42
21. MIGNE JP. *Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis* 1857–1866 Ψευδο-Ιουστίνος 6:1265–1268
22. MIGNE JP. *Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis* 1857–1866 Ιωάννης Σιναΐτης 88, 889–892, και Pitra JB. *Spicilegium Solesmense*, Παρίσι 1858, σ. 410 και 462
23. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, Μετάφραση εις τον Εκκλησιαστή κεφ. Ε' 7–8, τόμος 17
24. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, Επιτάφιος εις τον Πατέρα ΙΗ', μβ 1041 21–23 μέρος Β, τόμος 59, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Θεολογικός Δεύτερος ΚΒ (57) 15 τόμος 59, Γνώμαι Δίστιχαι, [926]20–21 μέρος Δ', τόμος 61
25. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Αθανασίου Μεγάλου, Λόγος Διακριτικός 3, 33, τόμος 37
26. Φιλοκαλία, Συμεών ο νέος Θεολόγος, Θεολογικά και Πρακτικά Π' 62, 14–17, και Π' 63, 14–17
27. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ Γ. Το όνειρο στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2001, 79:6 και Dagron G. Από το Θείον στο προσωπικό. Το όνειρο και η ερμηνεία του σύμφωνα με τις Βυζαντινές πηγές. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2001, 79:8–9
28. Αχμέτ ονειροκριτικών. Εκδόσεις Drexli, Λειψία, 1925, σ. 2 και 240
29. DAGRON G. Από το Θείον στο προσωπικό. Το όνειρο και η ερμηνεία του σύμφωνα με τις Βυζαντινές πηγές. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 2001, 79:8–9
30. Αχμέτ ονειροκριτικών. Εκδόσεις Drexli, Λειψία, 1925, σ. 2, 16, 29–30
31. *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, I–XII, Βρυξέλλες 1898–1953, τόμος 3, σ. 88–89 και Dagron G ό.π.

*Corresponding author:*

N. Theocharakis, 14 Sperhiou street, GR-122 43 Athens, Greece

e-mail: mmnektar@otenet.gr